

AHALİ MÜBADELESİ VE YARDIMLARIN İSTANBUL ÖRNEĞİ

Eda ÖZCAN

Özet

19. yüzyıldan itibaren Balkan ve Anadolu coğrafyası arasında büyük göç hareketleri başlamıştır. Türk Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının ardından Türkiye'deki Rumların önemli bir kısmı ülkeyi terk etmiştir. Rumların Yunanistan'a gitmesi, Yunanistan'da ekonomik ve sosyal kriz yaratmıştır. Aynı zamanda, Yunanistan'da sıkıntı çeken Türkler, gördükleri baskı sebebi ile Türk Hükümetine, kaçmak suretiyle, sığınmak istemişlerdir.

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye ve Yunanistan hükümetleri arasında, Türk ve Yunan ahalinin zorunlu değişimini esas alan bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmada, Batı Trakya Türkleri ve İstanbul Rumları mübadeleden hariç tutulmuştur. Türk Hükümeti, yarım milyona yakın insanın nakil, iâşe, konut ve geçim gibi işleri ile ilgilenebilmek amacıyla Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı teşkil etmiştir. Bu bakanlık, mübadillerle ilgili her türlü kanuni hakkın ve yasal düzenlemelerin yapılması ve uygulanması ile ilgilennmiştir. Hilal-ı Ahmer Cemiyeti ise mübadillerin, sağlık, barınma ve her türlü insani ihtiyaçları da karşılamağa çalışmıştır. Mübadillere, emval-ı metruke olan evler dağıtılmış ve mübadillerin üretici bir hayata geçmeleri için gerekli toprak ürünleri ve toprak işleme aletleri devlet tarafından temin edilmiştir.

Göç sırasında iki önemli sorun ortaya çıkmıştır. Bunlar, etabli ve taşınmaz mallar sorunudur. Etabli ve her iki ülkede kalan malların akıbeti, Lozan Antlaşması ile çözülememiştir. Bu konular, 1926 ve 1930 yıllarında Yunanistan'la imzalanan antlaşmalarla çözüme kavuşmuştur. 1930 tarihli Ankara Antlaşması ve 1932 tarihindeki nihai karar ile mübadillerin malları ile ilgili sorunlar tamamen bitmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mübadele, Yardım, Hilal-ı Ahmer, Mübadil, Türk- Yunan İlişkileri

Abstract

The migration movements began between geography of Balkan and Anatolia from 19. century. After, the Turk's victory on Anatolia, an import part of Greeks escaped from ground of Anatolia. When the Greeks backed their real country, they created social and economic crisis there. The Turks who lived in Greece, they requested to refuge to Turkish Government cause of Greek's press.

Governments of Turkey and Greece signed a treaty about exchange obligation of community on the 30th of January 1923 at Lozan Peace Conference. In this treaty the Greeks living in the center of İstanbul and Turks living in Greece in west Tracia were left out from

this exchange. The Turkish Government constituted a Minister of Exchange, Reconstruction and Housing. This minister cared about all the works about transmission, board, home of the emigrants. This minister prepared the laws and the regulation about emigration. The Turkish Red Crescent tried to find solutions for the feeding and healty problems of all the emigrants. The Turkish Government provided abandoned houses, agricultural products and tools to emigrants cause Government wanted, they become manufacturer.

At the of emigration, there was two problems, etabli and the goods of stayed on other's country. These could not solve on Lozan Peace Conferance. These topics solved with treaties on 1926 and 1930. On account of Ankara Treaty, between of Turkish and Greek Governments made a last decision about emigrant's properties.

Key Words: Exchange, Aid, Red Cresrent, Emigrant, Relationship of Turkish and Greek

Giriş

20. yüzyılın büyük nüfus hareketlerinden biri olan ve Lozan Antlaşması sırasında imzalanan "Türk- Yunan Ahali Mübadelesi Mukavelenamesi" gereğince gerçekleştirilen mübadelenin Türk Hükümeti tarafından kabul edilmesinin sebepleri oldukça açıktır. 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin azınlık unsurları arasında başlayan Osmanlı Devleti'nden ayrılarak millileşme fikirleri ve bu fikirlerin desteklenmesinde Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında işgal devletlerinden aldıkları yardımlar ve yaptıkları işbirliği, bu işbirliği sebebiyle Türk halkının savaşıardan ve işbirlikçilerden yorgun düşmesi ve zarar görmesi, mübadelenin yolunu açan belki de en önemli sebeptir. İttihat-ı Anasır fikri altında birleştirilmeye çalışılan Osmanlı halkı arasında çıkan fikri mücadele, zamanla fiili mücadele halini almıştır. Bu mücadele Osmanlı devletine ve halkına zarar verdiği için, azınlıkların da eş zamanda devlete karşı işbirlikçi blok oluşturduğundan, Türk Hükümeti de mübadele fikrini gündemine almıştır.

Çalışmamızda, 1923 Türk-Yunan Ahali Mübadelesi kapsamında gelen mübadillere yapılmış olan yardımlardan, yardım için kurulan komisyonlardan, devletin yaptığı bu yardımlar sonucunda elde etmediği planladığı ekonomik faydadan ve bu şartlar altında Türkiye ekonomisinde meydana gelen değişim ele alınmağa çalışılacaktır.

Ahali Mübadelesi, resmi bir muameledir. İnsanlara kağıt üzerinde oradan oraya gitmelerini, bazı şartlar ve hükümlere tabi olacaklarını, bundan sonraki hayatlarının geçeceği coğrafyaların nereler olduğunu söylemek üzere tasarlanmış uluslararası geçerliliğe ve onaya sahip bir belgedir. Önemli olan, bu belgedeki tüm duygulardan arınmış maddelerin dışında, en insani şekilde bu efrada zarar vermeden, onların hiç değilse şartlar el verdiği ölçüde, azami ihtiyaçlarını te'min etmek esasıdır. Ulaşım, temizlik, barınma, yemek gibi ana ihtiyaçlar ne şekilde karşılanmaya çalışılmıştır. Bu meşakketli süreçte harcanan para ne kadar olduğu ve bu paranın kaynağının nereden gelmekte olduğu, bu paranın ne şekilde kullanıldığı soruları titizlikle irdelenmelidir. Diğer önemli olan husus ise, bunların Türkiye Cumhuriyeti'ne geri dönüşü ve katkısının ne olduğudur.

1. Osmanlı Devleti zamanındaki Türk-Yunan Göçü'ne Bir Bakış

Hıristiyanlar ve Türklerin birbirinden resmen ayrılmasını açıkça bildiren ilk antlaşma metni, milliyetçilik hareketleri sonucunda ortaya çıkmıştır. 1821'de Mora İsyanı ile başlayan bu ayaklanma milletlerarası bir sorun olmuş, 4 Nisan 1826'da Rusya ve İngiltere arasında yapılan Saint Petersburg Protokolü sonucu Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı, vergi ödeyen, iç işlerinde bağımsız, özerk bir devlet olması kararlaştırılmıştır¹. Bu antlaşmaya göre, Müslümanlarla Hıristiyanların Mora'da birbirlerinden tamamen ayrılmaları² ve Müslümanların gerek Mora'da ve gerekse adalarda emlak ve arazilerinin karşılığı ödenmek üzere satılması ve ahalinin Osmanlı Devleti toprağının diğer bölgelerine göç etmesi öngörülmüş; ama bu teklif Osmanlı Devleti tarafından reddolunmuştur³. Yunanlılarla Türklerin aynı yerde iskânları böylece engellenmeğe çalışılmıştır. Yunan sınırlarına dâhil olacak yerlerde Müslümanların emlak ve gelirlerinin kıymetlerinin bedeli Rumlar tarafından ödenmesi dahi bu protokolün altı maddesinden biri olmuştur⁴.

Mora örneği, Türk muhaceret tablosu açısından bakıldığında, Balkanlardan gelecek göçler için tasdik edilmeyen bir antlaşma örneği olmuş olmasına rağmen, bir başlangıç noktası olarak ortadadır. Bu konunun dillendirilmesine cesaret edilmesi, Osmanlı Devleti'nin karşısında duran devletlerin ya da bu devletlerin arkalarında güç sermayesi olarak destek aldıkları devletlerin, Osmanlı Devleti'ne, bir meydan okuyuşudur. Osmanlı Devleti'nin topraklarında yüzyıllardır yaşamış olan gerek Müslim gerek gayrimüslim tebaanın elbette ki Osmanlı Devleti sınırları içinde iklim, topraksızlık veya idari kararlar doğrultusunda yer değiştirme anlamında hareketlenmelerde bulunmuş olması çok doğaldır. Osmanlı Devleti toprağı üzerinde hak, hukuk, ırz, namus ve güvenliğini tehlikede hissedip, olduğu yeri terk eden bir Osmanlı vatandaşına rastlanmamıştır. Nitekim, 1829 tarihli Edirne Muahedesi'nden sonra Eflak ve Boğdan'da yeni bir rejim kurulduğundan bu memleketin Hıristiyanları arasından 12 bin aile Transilvanya'ya, 40 bin aile Sırbistan'a ve 10 bin nüfus Rumeli'deki Türk topraklarına göç etmişlerdir ki bunlar, Türk ve Avusturya idaresi altında yaşamayı, asli vatanlarında yeni kurulan idare altında yaşamaktan daha uygun görmüşlerdir⁵.

Hudut üzerindeki halkın mübadelesi keyfiyeti ilk defa olarak Balkan Harbi'nden sonra Bulgaristan'la İstanbul'da akd olunan muahededede öngörülmüştür; ama o sırada umumi harbin ilanı üzerine komisyon çalışmaya ara vermiş ve bu iş 12 sene ilgisizliğe uğramıştır⁶. Buna göre, antlaşma protokolünün, 5. maddesinin c

1 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1997, s.177.

2 Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, I, Çev. Ahmet Hezarfen, İstanbul 1999, s.40-41.

3 Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, s.34-35.

4 Ali Fuat Örenç, *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, İstanbul 2009, s.124.

5 Ahmet Cevat Eren, a.g.e., s.36.

6 *İskân Tarihçesi*, İstanbul 1932, s.5-6.

bendine göre, iki taraflı olarak Bulgar ve Müslüman ahali, iki hükümet tarafından belirlenecek komisyon tarafından mübadeleye tabi tutulacaklardı. Bu hüküm ile hem halk hem de bu halkın eşyalarının mübadelesi düşünülmüş, iki hükümet bu konuda ittifak sağlamışlardır⁷. 29 Eylül 1913 tarihli bu antlaşmanın iptali sebebi ile olası, ilk mübadele antlaşması uygulanamamıştır.

1-14 Kasım 1913 tarihinde imzalanan Atina Anlaşması'nın 4. maddesinde, Yunanistan'a bırakılmış topraklardaki Müslüman-Türk ahali, isterlerse üç yıl içinde Osmanlı uyruğunu; isterlerse de Yunanistan'a bırakılan topraklarda kalmayı, seçebilmeleri öngörülmüştür. Anlaşmanın 11. maddesine göre Yunanistan'a terk edilen yerlerde Türk - Müslüman ahalisine her türlü can, mal, namus ve din, mezhep güvencesi sağlanmıştır.⁸ Söz konusu barış antlaşması imzalanmadan evvel bölgede yaşayan Müslüman-Türk unsura karşı başlatılan zulümler, yerli Rumlar ve bölgeye iskân amacıyla Kafkasya'dan getirilen 20.000 Rumun benzeri baskı ve şiddet uygulamaları ile olayları görmezden gelen Yunan idarecilerinin yardımları ile devam etmiştir⁹. Yunan Hükümetinin amacı, oradaki Türk unsurunu kaçırmak ve ileride çıkması muhtemel Bulgar, Sırp iddiasını engellemek için orada Rum çoğunluğu temin etmektir¹⁰.

Galip Kemali Söylemezoğlu, 1914 yılının Mayıs ayında Trakya'dan göç eden Rumların buna bir son vermeleri ve Müslüman ahalinin şikâyetlerinin dinmesi için, Venizelos'a ve Sait Halim Paşa'ya Makedonya'daki Müslümanlarla, Aydın Vilayeti'ndeki Rumların mübadelesini teklif etmiştir¹¹. Bu sonuç da akim kalmıştır.

1.2. Lozan Antlaşması Sırasında Türk- Yunan Nüfus Mübadelesi'ne Nasıl Karar Verildi?

Türk- Yunan Nüfus Mübadelesi, temeli dünya politikasının siyasi ve ekonomik zeminine dayalı olan bir sürecin sonucunda varılan noktadır. Bu mübadele, hem Türkiye'nin hem de Yunanistan'ın millileşmek ya da ulus-devlet oluşturma projelerinin önemli bir parçası olmuştur. Bu iki ülkenin savaştan sonra karşılaştıkları ağır mali yükün ağırlığının hafifletilmesinde ve kalkınma politikalarının kendi içsel faaliyetlerinde, mübadele ile gelen insan gücünden önemli ölçüde yararlanmışlardır.

17 Ekim 1919 tarihinde Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya, 20. Kolordu Kumandanı Vekili Mahmut'un çektiği telgrafta yazdığı üzere, Ermeni ve Rumların çıkartacakları fesattan her iki tarafın da kan dökmeden kurtulabilmesi için arazi ve ahali mübadelesi gerekli görülmüştür¹².

7 Bab-ı Ali Hariciye Nezareti, *Devlet-i Aliye-i Osmaniye - Bulgaristan İstanbul Muahedenamesi: Traite de Constantinople*: 29 Eylül 1913, İstanbul 1330, s.15.

8 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, İstanbul 1953, s.477-481.

9 Serdar Sarısır, *Demografik Oyun Sürgün*, İstanbul, 2006, s. 123,123.

10 *Canlı Tarihler*, Galip Kemali Söylemezoğlu: *Atina Sefareti(1913- 1916)*, V, İstanbul 1946, s.96.

11 *Canlı Tarihler*, V, s.102.

12 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, *Nutuk III, Vesikalar*, İstanbul, 2007, s. 206-207.

İzmir'in işgalinden yaklaşık bir hafta önce 2.000'i İngiliz tebaası olan 160.000 İzmir muhaciri, Amerika ve İngilizlerin harp gemileri ile 26 Ağustos-1 Eylül 1922 tarihleri arasında İzmir'den hicret etmiştir¹³. 1922 yazında Yunan ordusu, Anadolu içinde tahkim edilmiş Türk ordusunun karşısında savaşı kaybetmiştir. Anadolu'daki Hıristiyan nüfus daha önce yaptığı gaddarlıkların sonucu olarak, Kuva-yı Milliye'nin ve Türk ordusunun direnişinin nihai zaferinin ardından şehirlerden ayrılmışlardır; ama en çok İzmir'de şehrin Hıristiyan sakinleri şehri toplu olarak terk etmiştir¹⁴. Hıristiyanların kaçışındaki Amerikan yardımı Patrik Meletios'un dikkatini çekmiş olacak ki, 9 Ekim 1922 tarihli Akşam gazetesinde yayınlanan beyanında, Amerika'nın bu muhacirlere yardımından başka, Marmara Adası'ndaki 25.000, Silivri'deki 15.000, Tekfur Dağı'ndaki 70.000 muhacirin iâşesinin sağlanması için Aya Nikola Kilisesi'nde dindaşlarından yardım istemiştir¹⁵.

10 Ağustos 1920'de imza edilen ve geçersiz kabul edilen Sevr Antlaşması'nın "Ekalliyetlerin Himayesi" başlıklı antlaşma metninin 143. maddesinde, antlaşma yürürlüğe girdikten altı ay içinde Yunanistan ve Türkiye arasında, Yunanistan'a terk olunan veyahut Osmanlı arazisinde kalan Türk ve Rum ahalinin kendi isteğiyle muhaceretleri akd olunmuştur¹⁶. Bahsi edilen bu göçün, en önemli özelliği, kişilerin kendi istediği doğrultusunda uygulanacak olması yani karşılıklı bir göç hareketi oluşudur¹⁷. Rumlar, altı yüzyıldır kardeş gibi yaşadıkları Türkleri, sanki altı yüzyıldır onlardan eza görmüş gibi, şiddetli davranışların içine girmişlerdir. 13 Ocak 1921 tarihinde işgal edilen Bilecik şehri¹⁸, Rum sakinleri tarafından yapılan kıyım, yağma ve yağın buna en mühim örneklerden biridir.

10 Ekim 1922 tarihinde Lozan görüşmelerinde uygulanması ve taviz verilememesi açısından önemli 14 mühim karar alınmıştır. Hüseyin Rauf, Ali Fethi, İsmet, Fevzi, Mehmet Vehbi, Fevzi ve Dr. Rıza Nur tarafından imzalanan bu kararname niteliğindeki vesikadaki dokuzuncu maddede, *ekalliyetler: esas mübadeledir*¹⁹ kararı yazılmıştır. Türk hükümetinin mübadele konusundaki fikri nettir.

Lozan Barış Konferansı'nda mübadele konusu ilk kez 1 Aralık 1922 Cuma günü, "Ülke ve Askerlik Sorunları"nın tartışılacağı oturumda konuşulmuştur. Lord Curzon tarafından ulus-devlet olma politikasından ziyade aslında çok gerçekçi ve günün şartları itibarıyla uygulanması zaruri olan bir durum belirtilmiştir. Mübadele sorununa bir an evvel çare bulunması gerektiğini; çünkü halkın geçim yolları ve

13 Akşam, 6 Teşrin-i Evvel 1922.

14 Renée Hirschon, "Ege Bölgesi'ndeki Ayrılan Halklar", Renée Hirschon (der.), *Ege'yi Geçerken 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, İstanbul, 2005, s.6-7.

15 Akşam, 9 Teşrin-i evvel 1922.

16 Nihat Erim, a.g.e., s.572. ; Deniz Bozkurt, *Karşılaştırmalı Lozan ve Sevr Barış Antlaşmaları*, Ankara, 1998, s. 39.

17 Ömer Budak, *Sevr Paylaşımı*, Ankara, 2002, s.122.

18 Ali Sarıkoyuncu, "Bilecik ve Çevresinde Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, 1994, s. 21.

19 Tefrik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, II, Ankara, 1956, s.104-105.

gelecek yılın ürünün söz konusu olduğu vurgulanmıştır²⁰. Bu önemli açıklama, belki de neden mübadele yapılması gerektiğini çok kısa olsa da tüm açıklığıyla ifade etmiştir.

Dr. Nansen, mübadele uygulamasının hem bu memleketlerin yararına hem de Avrupa barışı açısından çok gerekli olduğunu vurgulayarak, yapılacak olan bu mübadelenin, çok güç bir mesele olduğunu, sayıları bir milyondan fazla olan ve yabancı bir ülkeye taşınmak zorunda olan insanların sınıflandırılmasının, mallarının ve mülklerinin kaydedilmesinin, zararlarının ödenmesinin çıkaracağı sorunların büyük olacağını da beyan etmiştir²¹.

Dr. Nansen' e göre de, tıpkı Lord Curzon'un oturum açılışında bahs ettiği gibi, hem Türkiye hem de Yunanistan, gelecek yaz mevsimin tarım ürünlerini elde etmek mecburiyetindedir. Türkiye, 1923 yılında da eski yıllarda aldığı gibi toprağından verim almalı, Yunanistan da göç edecek çiftçi göçmenlerden gelecek yazdan önce yararlanmalıydı. Bu yüzden nüfus mübadelesi Şubat sonundan önce yani üç ay içinde gerçekleştirilmek zorundaydı²².

Tartışılan diğer önemli mevzu' ise, mübadelenin zorunlu olup olmayacağı idi. Venizelos, Türklerin, Yunanistan'dan zorla ayrılmasını istememektedir; ama karar, ne olursa olsun, bir nüfus mübadelesinden yanaydı. Lord Curzon ise, mübadele isteğe bağlı olduğu takdirde tamamlanmasının aylar alacağını ifade etmiştir, Curzon'a göre mübadele, zorunlu olduğu takdirde arkalarında bırakacakları mal ve mülklerin (protery, biens) değerini ödemek de kolay olacaktır²³. İsmet Paşa tarafından da bu mecburilik menfur karşılanmış, orta bir yol bulunmasını ahali hukukuna daha uygun bulmuştur²⁴.

1.3. " Ahali Mübadelesi" ndeki esaslar nelerdir?

"10 Aralık 1923 tarihli oturumda nüfus mübadelesine ilişkin olarak aşağıdaki kararlar alınmıştır.

Batı Trakya Müslümanlarıyla İstanbul'un Rumları dışında, Türkiye ile Yunanistan arasında zorunlu nüfus mübadelesi yapılacaktır;

İlk mübadele kafilesini, Rumların Küçük Asya'dan toptan göçleri sırasında, ailelerinden ayrılarak tutuklanan erkeklerin, Anadolu'dan Yunanistan'a geri gönderilmesi meydana getirecektir. Bu geri gönderme pek yakın bir tarihte yapılacaktır.

Rum ve Müslüman halklarının mübadelesi insanlık ve sağlık nedenlerinden yüzünden, ancak 1923 Mayısında yapılacaktır.

20 Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı*, I/ I/ I, Ankara, 1973, s.115.

21 Seha Meray, *a.g.e.*, I/I/I, s.116.

22 Seha Meray, *a.g.e.*, I/I/I, s.117.

23 Seha Meray, *a.g.e.*, I/I/I, s.122-123.

24 M. Cemil Birsnel, *Lozan*, II, İstanbul 1933, s. 294.

Uluslararası Kızılhaç'ın özel komisyonları, her iki tarafta da, mübadele işlemlerinin yürütülmesine göz kulak olacaklardır.

Bu özel komisyonlar, düzenlenecek bir yönetmelik uyarınca, zarar - giderim [tazminat] için, her iki tarafta da bırakılmış malların değerinin hesaplanmasıyla görevli olacaktır. İki ülkeden birinde bulunan malların değeri, öteki ülkede bulunan malların değerinden büyükse, değer farkı ilgili Devletçe, sözü geçen Karma Komisyonlara ödenecektir. Bu Komisyonlar, hak sahipleri arasında bunlara düşen malları ve bütün paraları bölüştürmekle de görevli olacaklardır.

6. 30 Ekim 1918²⁵ tarihinden sonra yerleşmiş olanlar dışında, İstanbul'da oturan bütün Rumların -ayrım yapılmaksızın- ister Türk ister Yunan uyruğu olsunlar- İstanbul'da kalmalarına izin verilecektir.

7. İstanbul'un sınırı, bir önceki [6 ıncı] paragrafın uygulanması bakımından, bu şehrin son kanunda kabul edilmiş olan şehremaneti [préfecture] sınırları olacaktır''²⁶.

Lozan 'da hem devletlerarası hem de şahsi olarak yapılan görüşmeler sonucunda Türk ve Yunan devletleri arasında 30 Ocak 1923 tarihinde '' Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Protokol '' imzalanmıştır²⁷. İsmet Paşa, 30 Ocak 1923 tarihinde yapılan bu mübadele mukavelenamesinin imza edildiği gün, Ankara'ya çektiği telgrafta, ahali mübadelesine müteallik mukavelename Türkiye ve Yunan murahhaslar tarafından imzalandığından ve mübadele-i ahali mukavelenamesinin tasdikini müteakip yürürlüğe gireceğini haber vermiştir²⁸.

2. Mübadillere Yapılan Yardımlar

Cihan tarihinin kaydetmediği cebri şekilde emval ve eşhas mübadelesi gibi yeni ve çetin bir iş üzerinde -hele memleketin umumi vaziyeti hesaba katılınca - alınacak tedbirlerin tam bir muvaffakiyetle karşılanmasına imkân olmamıştır²⁹. Muhacirlerin hem Türkiye'de hem Yunanistan'da hayat ve sıhhatleri temin edilmek zorunda olduğundan hükümet, çok ciddi çalışmıştır; ama paranın rolü hiç de göz ardı edilmemiştir³⁰. Gazi Mustafa Kemal, işin maddi boyutunun gayet önemli ve acilen çözülmesi gereken bir mesele olduğunu bildiğinden mübadeleye tabi

25 ''Ahali Mübadelesi kararı, 1918 tarihine vurgu yapılmış olmasına rağmen ne vatandaşlar ne de basın mensupları ''etabli'' nin kimleri kasd ettiğini yeteri kadar anlamamışlardır. İstanbul sınırı içinde mübadelenin 1924 Teşrin-i evveline kadar biteceğini söyleyen Yunan Baş murahhası Papas, muharrire, İstanbul sınırı içinde olan Kartal, Pendik ve Maltepe'nin mübadele dışı tutulmasını istediklerini ama bunların da şimdi mübadeleye tabi olduğunu açıklamıştır. '' Bkz: *Akşam*, 10 Temmuz 1924.

26 Seha Meray, *age.*, I/1/I, s.325.

27 *Düstur*, III/ V İstanbul, 1931, s. 205.

28 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, I, TTK, Ankara, 1990.., s. 464.

29 *İskân Tarihçesi*, s.12.

30 *İkdam*, 27 Ağustos 1923.

Müslümanlara yardım edilmesi için, 27 Eylül 1923 tarihinde, İslam âlemine bir beyanname sunmuştur³¹.

2.1. Muhtelit Mübadele Komisyonu

Bağıtlı Yüksek Taraflardan dört, 1914- 1918 Savaşı'na katılmamış devletlerin uyrukları arasından Milletler Cemiyeti Konseyi'nin seçeceği üç üyeden oluşan ve Türkiye'de ya da Yunanistan'da toplanacak olan, bir Karma Komisyon kurulmuştur. Kurulan bu, Karma Komisyon, göçü denetlemiş, kolaylaştırmış ve taşınır - taşınmaz malların tasfiyesi ile ilgilenmiştir³². 12 Temmuz 1924 günü, Muhtelit Mübadele Komisyonu, ilk kez İstanbul'da toplanmıştır. Bu toplantıya Muhtelit Mübadele Heyeti Reisi Eksetrant başkanlığında, General Dolara, Mösyö Vidining ve Türk-Yunan heyetlerinin temsilcileri katılmışlardır³³.

Muhtelit Mübadele Heyeti, Türkiye ve Yunanistan Devletlerinin resmi temsilcileridir. Bu temsilciler, devletin onlara verdiği yükümlük üzere, bütün muhaceret işleri ile alakadar olmuşlardır. Mübadele edilecek merkezden sevk etme, mübadillerin sağlık tahkiki, mübadillerin irkap iskelelerine çıkarılmaları, iskân muntıklarına sevk işlemi ve iskân bölgelerine sevk edilmeleri ile bu heyet ilgilenmiştir.

Ahali Mübadelesi'nin 11. maddesi gereği kurulan Muhtelit Mübadele Komisyonu, işlemini tamamladığı gerekçesiyle 28 Aralık 1933 tarihinde ilga edilmiştir³⁴.

2.2. Mübadele İmar- İskan Vekaleti

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurulmadan evvel, TBMM, gelen muhacirlerin aciz duruma düşmemesi için, vekâlet kurma çalışmaları yaparken bir yandan da iskân muntıklarını tespit etmekle ilgilenmiştir. 17 Temmuz 1923 tarihinde, Lozan Antlaşması gereği, İcra Vekilleri tarafından tasdik edilen kararda, mübadele sebebiyle gelecek insanların ne şekilde kabul edilecekleri, iskân edilecekleri yere nasıl gidecekleri ve muhtaç olanların iâşe durumları ile ilgili hükümler verilmiştir, memleket sekiz farklı iskân bölgesine ayrılmıştır³⁵. Devlet, mübadillerin sevk edileceği şehirleri, meslek gruplarını dikkate alarak seçmiştir. Bu sayede, kısa vadede ekim işini bilen çiftçi mübadiller, iâşelerini kendi kendilerine temin edebilmişlerdir. Uzun vadede ise, ürünün çoğalması ile beraber elde edilen mahsulün satışa sunulması veya ihraç edilmesi ile devlet ekonomisi de gelişme kaydetmiştir.

31 İkdâm, 27 Eylül 1923.

32 İsmail Soysal, *Türkiye'ni Siyasal Antlaşmaları*, I, T.T.K, Ankara, 1983, s.180.

33 *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1924.

34 *TBMM Kavanin Mecmuası*, XIII, Devre: IV, İçtima: III, Ankara, 1934, s.69.

35 *İskân Tarihçesi*, 16-17.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti tarafından, ne tür işlerle uğraştıkları, ne tür iklime alışkın oldukları ve nasıl nakledilecekleri gibi sebepler ile mübadiller için Türkiye’ de on iskân bölgesi ayrılmıştır³⁶. Buna göre:

1. Samsun Mıntıkası: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Amasya, Tokat, Çorum vilayetleri,

2. Trakya Mıntıkası: Edirne, Kırkkilisa, Tekfur dağı, Gelibolu, Çanakkale, Manisa, Aydın, Menteşe, Afyon Karahisar vilayetleri,

5. Bursa Mıntıkası: Hüdavendigâr vilayeti,

6. İstanbul Mıntıkası: İstanbul, Çatalca, Zonguldak vilayetleri,

7. İzmit Mıntıkası: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya vilayetleri,

8. Antalya Mıntıkası: Antalya, Isparta, Burdur vilayetleri,

9. Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir,

10. Adana Mıntıkası: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Cebel-i Bereket, Ayntab, Maraş vilayetleridir. Üçüncü iskân bölgesi mıntıkasının idare merkezi Balıkesir, Dördüncü iskân bölgesinin merkezi ise, İzmir’dir³⁷.

Mübadele meseleleri ile ilgilenmek üzere 13 Ekim 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kurulmuştur³⁸. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti’nin başına 20 Ekim 1923 günü Mustafa Necati atanmıştır³⁹. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, 8 Kasım 1923 tarihinde, Mübadele, İmar ve İskân Kanunu’nu çıkarmıştır. Bu sayede, 1912 yılından beri iskân muamelesi görmemiş olan muhacir, mülteciyi ve ayrıca hükümetçe kabul edilecek olan muhacirinin iskân mıntıklarına tayini ve terfipleri ile ilgilenilmesi tasarlanmıştır⁴⁰. Kurulan Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti’ne 1923 senesinde, genel hizmetlerini yapabilmesi için 6 milyon 95 bin 83 lira para tahsis edilmiştir⁴¹.

9 Aralık 1923 tarihinde, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti “Muhacirlerin kabul, iaşe, sevk ve iskânları hakkında Talimatname” hazırlayarak, uygulamaya koymuşlardır. Bu talimatname;

1- Tedabir-i Sıhhiye ve muamelat-ı İptidaiye,

2- Sevk ve İbate,

36 Fahriye Emgili, “ Cumhuriyet Döneminde Balkanlar’dan Türkiye’ye Yönelik Göçler ve Bu Göçlerin Toplumsal, Ekonomik ve Siyasi Yönden Etkileri”, *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri, II*, Ankara, 2006, s.508.

37 *Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası*, No: 28, 15 Aralık 1923, s. 103 – 104. ; BCA, 030.10. ./ 123. 873.18.

38 Ercan Çelebi, “Cumhuriyet Döneminde Bir İktidar Muhalefet Çatışmasına Bir Örnek: Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti’nin Kaldırılmasına Dair Tartışmalar ve Vekâletin Kaldırılması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2006, s.13.

39 Mustafa Eski, *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati*, Ankara, 1999, s.79.

40 *Düstur*, III/ V, s.407.

41 Tülay Alim Baran, *Bir Kentin Yeniden Yapılanması(İzmir 1923 – 1938)*, İstanbul, 2003, s.127.

3- İskân, olarak üç kısma ayrılmıştır.

Birinci kısımda, muhacirler ilk olarak tathirat-ı fenniyeleri yapılmak üzere tahaffuzhanelere gönderilmiş, Muhtelit Mübadele Komisyonu tarafından ellerine verilmiş kimlikleri kontrol edilmiş, anarşist, cani, casus ve Yunanlılarla beraber bulunmuş olup olmadıkları kontrol edilmiştir. Böyle kişilerin Türkiye'yi yurt edinemeyecekleri ve geri iade edilecekleri bildirilmiştir. Mübadil olarak kabul edilecek olanlar ise, sanat, meslek ve coğrafi konumları göz önüne alınarak sevk edilmişlerdir. Hastaların tedavisi ile uğraşmış, muhtaçlara iâşe verilmiştir. İkinci kısımda, ihraç iskelelerinden iskân muntıkalarına sevk, konak noktalarında ahali hanelerinde misafir edilmişlerdir. Üçüncü kısımda ise, muhacirlerin sevk edildikleri, köy ve kasabalarda oturmalarının aciliyeti olduğundan bu binalar tamir edilmesi, meşgul bulunanların ise derhal tahliye edilmesi uygun bulunmuştur. Bu muhacirlerin geçim seviyesini yükseltmek için de tohumluk, çift hayvanı, zirai alet ihtiyaçları hakkında vekâlete bilgi verilmesi kararlaştırılmıştır⁴².

Cumhuriyet Gazetesi'nde, 8 Temmuz 1924 tarihinde muhacirlerin iskân ve eşcar durumlarını belirleyen bir talimatname yayınlanmıştır. Bu talimatnameye göre:

“Her yerde en büyük Mülkiye memurunun riyaseti altında birer tevzi' ve taksim komisyonu teşkil olunacaktır. Arazi a'la, vasat, edna diye üç kısma taksim edilecektir. Vasati beş nüfusdan ve daha fazladan ibaret ailelere a'ladan asgari elli, a'zamı yetmiş dönüm, vasattan asgari 75, a'zamı (100) dönüm, ednadan asgari (100) a'zamı (140) dönüm arazi verilecektir. Birinci derece tütün yetiştiren araziden asgari on beş, a'zami yirmi dönüm arazi, birinci derecedeki zeytinliklerden asgari yüz, a'zami yüz yirmi ağaç, ikinci derecedeki zeytinliklerden (120) ila (150), üçüncü dereceden de (150) ila(200) ağaç verilecektir. Muhacirlere nüfuslarına göre birer ev verilecektir. Adiyen iskân edilecek olanlar memleketlerinden arazi ve emlak bırakmış iseler, verilen miktar, 16 Nisan tarihli kanun mucibince verilecek emvalden mahsup olunacaktır. Memleketinde arazi bırakmamış muhacirler ise aile reisi namına zimmet-i kayd olunacaktır. Bu aile reisleri hükümete borçlu olacaklardır. Adiyen iskân edileceklerine muvakkat tasarruf vesikaları verilecek, müteakiben bunlar senedat-ı tasarrufiye ile tebdil edilecektir”⁴³.

İskân için, belli bölgelerdeki evler dahi boşaltılmıştır. Mesela, Pendik'te Rumların oturdukları evler, sahiplerinden izin alınarak boşaltılmış ve yerlerine Yanya'dan gelen muhacirler yerleştirilmiştir⁴⁴. Mübadele Cemiyeti heyeti, muhacirlerin vaziyetini kontrol ederken, muhacirlerin, Pendik, Kartal, Maltepe ve Bostancı deresine kadar olan yerleri ile Marki köyü ve Kemberburgaz'daki boşaltmamış olan evlerin tahliyesini kırk sekiz saat içinde tahliye edilmesini talep etmişlerdir⁴⁵. Böylece, muhacirler, devlet ve cemiyet desteği ile, iskan bölgelerinde, Rumların yerlerine yerleşmeğe başlamışlardır.

42 İskân Tarihçesi, s.21-22.

43 Cumhuriyet, 8 Temmuz 1924.

44 Cumhuriyet, 21 Temmuz 1924.

45 Cumhuriyet, 19 Eylül 1924.

2.3. Mübadiller, Nasıl Sevk Oldular?

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin en önemli sorunu ve vazifesi muhacirlerin sevklerinin sağlanmasıdır. Bu muhacirlerin sevklerinin sağlanması için yaklaşık on yedi Türk vapuru ile gerekli antlaşmalar ve hazırlıklar yapılmıştır. Milli vapurlarla yapılmış mübadele esnasında, muhacirler asgari fiyatlarla taşınmış, çocuklardan ücret alınmamış, yardıma muhtaç olanlar ise ücretsiz taşınmıştır⁴⁶.

Mübadeleye, ilk olarak Midilli Adası ile Ayvalık nüfusu arasında başlanmıştır. İlk mübadele, 13 Ekim 1923 ve 19 Ekim 1923 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Buna göre adadan 7024 Müslüman ve taşınabilir malları, 1820 baş hayvan Toyas, Leros ve Zanetta adlı botlarla Ayvalık'a doğru zorunlu mübadeleye tabi olmuşlardır⁴⁷.

9 Aralık 1923 tarihinde Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti tarafından uygulanmasına başlanılan " Muhacirlerin kabul, iâşe, sevk ve iskânları hakkında Talimatname" uyarınca muhacirler öncelikli olarak sağlık ve temizlik hususunda korumak için, tahaffuzhanelere sevk edilmiştir⁴⁸.

Reşat Dürri Tesal, hayat hikâyesini anlattığı kitabında, Selanik'ten İstanbul'a sevkini:

" Ve ben, o zamanki adı Seyrüsefain olan şimdiki Denizyolları'nın, mübadil taşıyan Giresun isimli, oldukça büyük ve konforlu yolcu gemisine bindirilerek İstanbul'a yollandım. (...) Mübadillerin temizliğinin yapılması amacı ile Tuzla'da demirledi"⁴⁹.

diye anlatmıştır. Türk Devleti, misafirhanelere çok ehemmiyet vermiştir. Buralar, mübadillerin Anadolu topraklarında ayak bastıkları ilk yerler olmuştur. İzmir' deki Klazumen ve Marmara'daki Tuzla misafir hanelerinin, sağlık ekipleri ile donatılması ve buraların özellikle sağlık anlamında kontrol altında tutulması bunun işareti olmuştur⁵⁰.

Aslında misafirlerin açılması ve sağlık hizmetlerinin en iyi şartlarda verilmeğe çalışıyor olması, muhacirlerin durumlarını iyileştirmek için çoğu zaman yeterli olmamıştır. Selanik ve Girit'ten gelip Bursa'ya iskân edilmek istenen muhacirler, daha önce misafirhanede konuk olarak bekletilmeleri gerektiği için ahalinin kalabalık oluşu ile ilgili problemler çıkmıştır; iki vapur ile gelen muhacir sayısı 3.000 iken, Mudanya Misafirhanesi'nin kapasitesi 500 kişi kapasiteli olarak kurulmuştur. Bu yüzden yer sıkıntısı yaşanmıştır⁵¹. Diğer önemli misafirhane,

46 *Ayın Tarihi*, 1339, Kanun-i evvel, Sene: I, No: IV, s.20.

47 BOA, HR. İM, Dosya no: 47, Gömlek No: 67. ; *İkdam*, 11 Teşrin-i evvel, 1923.

48 *İskân Tarihçesi*, s.21.

49 Reşat Dürri Tesal, *Selanik'ten İstanbul'a: Bir Ömrün Hikâyesi*, İstanbul, 1998, s.70-71.

50 Cahide Zengin Aghatabay, *Mübadele'nin Mazlum Misafirleri - Mübadele ve Kamuoyu (1923 - 1930)*, İstanbul. 2007, s. 160 - 161.

51 *Vatan*, 3 Kanun-ı sani 1924.

Ahırkapı Misafirhanesi' dir. Bu misafirhanede, 1925 yılının Şubat ayının başına kadar, revire müracaat ederek 512 kişi tedavi olmuş, 49 kişi yatırılarak tedavi edilmiş, 6 kişi sevk edilmiş, 3 kişi ise vefat etmiştir⁵². Bursa'ya sevk edilen muhacirler iskelelere indirildikten sonra, Mudanya ve Gemlik Misafirhanelerinde konuk edilmişler ve orada kalan bu muhacirlere akşam ve sabah sıcak yemek vermek suretiyle muavenette bulunulmuştur⁵³.

2.4. Hilal-ı Ahmer Yardımı

Hilal-ı Ahmer, sadece gelmekte devam eden mübadillerle ilgilenmemiştir. Salib-i Ahmer'in muavenet talebi üzerine İstanbul'daki Rum muhacirler ile de ilgileniyordu. Salib-i Ahmer Cemiyeti, bu muhacirlerin temizlik işlerinde kullanılmak üzere, seyyar banyo, otuz adet hasta taşımaya yarayan sedyeyi de bu iş için göndermiştir, ayrıca Hilal-ı Ahmer, hastalanan Rum muhacirler için Haydar Paşa'da eski İnzibat Sevk Kumandanlığı dâhilinde bir hastane kurmuştur⁵⁴. Hilal-ı Ahmer bu hastane için, iki bin lira tahsisat ayırmağa karar vermiştir⁵⁵.

Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'nden Doktor Celal Muhtar Bey ile Hakkı Şinasi Paşa, Rıza Nur ile görüşerek, Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'nin, mübadiller için muavenette bulunacağından bahs etmiştir. Hilal-ı Ahmer, İslam memleketlerinden Yunanistan'dan gelecek muhacirler için yardım toplanacağını açıklamıştır⁵⁶. Hilal-ı Ahmer, 1923 yılı sonuna kadar mübadele işlerine muavenet için 500.000 liralık tahsisat ayırmaya karar vermiştir⁵⁷.

Hilal-ı Ahmer Cemiyeti, Makedonya'daki İslam ahalinin mübadelesinin başlayacağı günlerin yakın olduğu bilinci ile 1923 yılının Ekim ayı içinde, muhacirlerin sıhhi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, İmdad-ı Sıhha Heyeti teşkil etmiştir. Selanik'e gidecek ekip, 22. İmdad-ı Sıhha Heyeti'dir ve Tıp Fakültesi Müderrisi Sabık Operatör Mahir Bey, heyetin başkanlığını üstlenmiştir⁵⁸. Mübadele işlerinde yardımcı olacak bu ekipler, on kadardır ve kadroları 6-7 kişiliktir. Heyetler muntika muntika taksim edilmişlerdir⁵⁹. Mübadele, İmar ve İskân Vekili Necati Bey, Sıhhiye Vekâleti'ne telgraf çekerek, muhacirlerin refahlarının teminini, hastane kurulmasını ve onlara sıcak aş verilmesini talep etmiştir⁶⁰. Aylardır aç olan Türk köylülerine, sıcak çorba dağıtanların mübadillerin imdatlarına yetişmiş olması, muhacirlerin üzüntülü olan hallerine ümit getirmiştir ve iyi hissetmelerine sebep olmuştur⁶¹.

52 THAM, No: 43, 15 Mart 1925, s.279.

53 Hâkimiyet-i Milliye, 3 Kanun-ı Sani 1924.

54 THAM, No: 21, 15 Mayıs 1923, s.252.

55 THAM, No: 23, 15 Temmuz 1923, s.301.

56 İkdâm, 2 Eylül 1923.

57 İkdâm, 6 Eylül 1923.

58 İkdâm, 17 Teşrin-i evvel 1923.

59 İkdâm, 23 Teşrin-i evvel 1923.

60 İkdâm, 3 Teşrin-i Sani 1923.

61 İkdâm, 5 Teşrin-i Sani 1923.

Mübadele gibi ağır bir yolcu için çocuklar metanetsiz durumdadır. Türkiye'ye her gün yeni kabileler gelmiştir ve her kafilde ortalama 15-20 çocuk bakımsızlıktan telef olmuştur⁶². Bu sebeple Himaye-i Etfal Cemiyeti, gelen muhacirlerin çocukları ve yeni doğanlara muavenette bulunmak için, 5.000 lira tahsisat ayırmıştır⁶³. Batı Makedonya'dan gelecek olan yardıma muhtaç mübadillerin malları Yunanistan tarafından anlaşma hükümleri göz ardı edilerek, gasp ve müsadere edilmiş, hayvanları bile bedelleri ödenmeden alındığından, gelecek muhacirlere, Hilal-ı Ahmer Cemiyeti tarafından 30.000 lira tahsis edilmesi 16 Ocak 1924 tarihinde TBMM tarafından uygun görülmüştür⁶⁴.

Hilal-ı Ahmer Cemiyeti, mübadele muhacirleri için tam anlamıyla maddi güç olmuştur. Muhacirlerin işlerinin her iki ülkede sağlanmasında ve iskân muntıklarına dağılmadan evvel geçirdikleri bütün süreçte, manen ve madden destek sağlayarak, devletin sorumluluğunu paylaşan mühim bir kurum olmuştur. 1924 yılının Mart ayında açıklanan sarfiyat tablosuna göre, Hilal-ı Ahmer Cemiyeti, Mart 1924' e kadar, 1.345.212 lira muhacirin işleri için sarf etmiştir⁶⁵.

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, vapurlarla gelen yardıma muhtaç muhacirlerin işlerinin karşılanması için Hilal-ı Ahmer Cemiyeti'ne 30.000 lira vermiştir. 24 Nisan 1924 sabahından itibaren ise, İstanbul Misafirhanelerinde de mübadillerin ihtiyaçlarının karşılanması vekâletçe üstlenilmiştir⁶⁶. Kıbrıs, Almanya, Amerika, Tunus ve Fas'taki Türk ve Müslüman kişilerce toplanan paralar, cemiyetin ihtiyaçları için Türkiye'ye transfer edilmiştir⁶⁷.

Bulgaristan'daki Müslümanlar da aynı davranışta bulunarak, Aydos ve Burgaz kazalarında kendi aralarında para toplayarak, Hilal-ı Ahmer'e göndermişlerdir.⁶⁸ İnsanların bir araya gelerek para toplamalarının dışında, bireysel olarak da bağışlar söz konusu olmuştur. Mesela, Girit, Hanya'daki Ethem Bey mahdumu Mehmet Ali Ferhat Efendi buna örnek olmuştur⁶⁹.

2.5. TBMM Yardımları

Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun, Türkiye Cumhuriyeti'ne sunduğu rapor üzerine, mübadele muhacirlerinin vergi borçlarının tatil edilmesi⁷⁰ hatta mübadillerin, ithalat ve ihracat dâhil her türlü vergiden de muaf⁷¹ tutulmuş olması, mübadilleri ödenmesi gereken büyük bir yükten kurtarmıştır.

62 *Vatan*, 20 Kanun-ı evvel 1923.

63 *Ayın Tarihi*, 1339, Kanun-ı evvel, No: 4, s. 23.

64 *BCA*, 30.18.1.1/ 8.46.3.

65 *THAM*, No: 33, 15 Mayıs 1924, s.300.

66 İbrahim Erdal, " Türk - Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV, Sayı: 40, Ankara, 2006, s. 208.

67 *THAM*, No: 14, 15 Ekim 1922, s.48.

68 *THAM*, No: 19, 15 Mart 1923, s.189.

69 *THAM*, No: 23, 15 Temmuz 1923, s.305.

70 *BCA*, 272.11/ 17.73.4.

71 Mihri Belli, *Türkiye- Yunanistan Nüfus Mübadelesi*, Çev. Müfide Pekin, İstanbul, 2004 , s. 33.

Mübadele muhacirlerinin bir kısmı beraberlerinde çift hayvanlarını getirmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti, 13 Mart 1924 tarihli kararnamesiyle, çift hayvanı ile gelecek olan muhacirlere hayvanları için yem veya karşılık olarak yem bedeli verilmesini kararlaştırmıştır⁷².

Muhacirler, iâşe ve barınma sorunlarından başka, mevsim sebebiyle de sıkıntı çekmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu sebeple, 2 Aralık 1924 tarihli kararname ile muhtaç olan muhacir ailelerinin kışlık odun ve kömür ihtiyacını tespit etmek ve kışlık yakacak bedellerinin ödenmesi yolunda yakacak yardımı yapılmasını kararlaştırmıştır⁷³.

19.279 lira harcanarak metruk evler tamir edilmiş, Antalya, Samsun, İzmir, Bilecik, Cebelibereket, Mersin, Ankara ve Manisa vilayetlerinde ise 1,786,684 lira harcanarak bu köylerde muhacirlerin ihtiyaçları için sarfiyat yapılmıştır⁷⁴. Muhacirin iskân edileceği metruk binaların kullanıma geçirilmesi için, emval-ı metruke depolarında saklanan, inşaata elverişli kereste ve çivi gibi, her türlü levazımâtın satışı, metruk evlerin tamiri için, yasaklanmıştır⁷⁵.

Mübadeleye tabi olan yerlerden gelen; ama erkeksiz olan ailelerin, diledikleri akrabalarının yanına sevki için yapılacak gerekli yardımlar yapılmıştır⁷⁶.

Mübadele suretiyle gelen erkeklerin ise, zorunlu askerlik yapmalarına gerek görülmemiştir⁷⁷.

Türk Hükümeti, ihtida ederek, Müslüman olan kadın ve erkeklerle ilgili olarak, mübadele harici tutulmaları gereğinin kararını vermiştir. Rum asıllı olduğu halde, Müslüman olan ve Müslüman olan erkek veya kadınlarla evlenenlerin, ihtidaları kabul edilmiştir⁷⁸. 27 Temmuz 1924 tarihinde ise, " Mübadele Mukavenamesi'nin Tarihi İmzasından Evvel İhtida Etmiş Olan Kadınlar İle Mezkûr Tarihten Evvel İhtida Etmeyerek Müslümanlarla İzdivaç Etmiş Olan Kadınların Mübadeleye Tabi Olmadıkları Hakkında Kararname" ile karara bağlanmıştır. Buna göre, Türklerle evlenenler, " Rum Ortodoks " kaydından çıktıkları için mübadeleden hariç tutulmaları kararına varılmıştır⁷⁹. Mesela Niğde'nin Taşlıca Kasabası'nda, Etem isimli bir Rumun, bir Türk kızı evlenerek, Müslüman olması buna örnek olmuştur⁸⁰.

Muhacirlerin sevki sırasında da eşya taşınması ile ilgili bir yardım yapılmıştır. Buna göre, hükümetçe naklolacak muhacir eşyasından beş nüfusa kadar aileler için 250 kilo, beş nüfustan fazla olanlar için 500 kilo, tek başına nüfus için 100 kiloya kadar olanlarının nakliye ücreti hükümet tarafından, bundan fazla olanlar ise

72 BCA, 030.18.01.01/ 09.17.10.

73 BCA, 030.18.01.01/ 012.59.3.

74 *İskân Tarihçesi*, s. 140.

75 *Düstur*, III/ IV, s. 141.

76 BCA, 272.11/ 18.84.7.

77 Mihri Belli, *a.g.e.*, s.33.

78 BCA, 030.18.1.1/ 9.14.16.

79 *Düstur*, III/ IV, s. 1188-1189.

80 Lütfi Kuzucu, *Kriçe'den Yeşilburç'a Mübadil Yaşamlar*, İstanbul, 2008, s.48.

ahali tarafından ödenmiştir⁸¹.

Mübadelelerin finansal sorumluluğunu devlet kurumları ve Hilal-ı Ahmer Cemiyeti üstlenmiştir. Her ikisi içinde maddi açıdan ağır bir yük olmuştur. Anadolu halkı kendi arasında para toplayarak mübadele olan maddi açığı kapatmağa, kendilerince, dindaşlarına yardımda bulunmayı düşünmüşlerdir. 1924 yılı Ocak ayına kadar, Eskişehir’ den 48.895 kuruş, Mardin’den 20.000 kuruş, Zonguldak’tan 60.000 kuruş, Maraş’tan 24.435 kuruş muhacirlere muavenette kullanılması amacıyla toplanmıştır⁸².

Mübadele, İmar ve İskân Vekili, muhacir gençlerin, işsiz olmaları için, münhal olan muhacirin işleri ile ilgili işlerde çalışmalarını onaylamıştır⁸³.

2.6. Yardımların İstanbul Örneği

Mübadiller, Türk topraklarına sevkleri gerçekleşikten sonra, devlet tarafından sevk mahallerine gönderilmişlerdir. Bu mahallerde mübadillere kalacak yer temin etmek devlet için önemli bir sorumluluk olmuştur. Devlet, 1923 yılının Ağustos ayında, henüz mübadiller gelmeden bu işi çözmek için, Darıca’dan Çatalca’ya kadar olan mıntıka etrafında ve muhtelif yerlerinde Rumeli’den gelecek muhacirlerin iskânı için, ahşap ve madeni barakalar ve çadırların kullanılması için gerekli hazırlıkları sağlamıştır⁸⁴.

İstanbul’ a muhacir sevk etmek kadar, onları iskân etmek ve üretim faaliyetine katmak da ayrıca sorunlardır. Vatan Gazetesi, “İstanbul’ da İskân” başlıklı haberinde, İstanbul’ a yerleştirilen muhacirler ve bunların iâşesi ile ilgili olarak bilgiler vermiştir. Bu haberde:

“ Mübadele başladığı günden beri İstanbul’da 1473 kişi iskân edildi. 734 kişi Tuzla’ya, 349 nüfus Paşa Köyü’ne, 130 Nüfus Büyük Bakkal Köyü’ne, 123 nüfus Küçük Bakkal Köyü’ne, 64 nüfus Alemdar, 83 nüfus Sultan Çiftliği’ne yerleşmiştir. Bundan başka Çatalca’ya 500 muhacir gelmiş, bunlar Kumburgaz ve Çupluca’ya gitmişlerdir. Bunların kâffesi ziraatla meşguldür. Selanik, Langaza ve Avrathisar kazaları ahalisindendir. Gelen muhacirlerin iâşeleri geldiklerinden itibaren iki ay içinde temin edilmiştir. İstanbul İskân Mıntıka Müdüriyeti, İstanbul Vilayeti dâhiline iskân edilmiş muhacirlere tohumluk tevzi’ ederek bunları müstahsil bir hale getirmek için sarf-i mesai etmektedir. Zirai mevsim geçmektedir. Bunlara bir ay içinde tohumluk tevzi’ edilmez ise bunlar muhtemelen aç kalacaklar. Bunu engellemek için İskân Mıntıkası Müdüriyeti ile anlaşılıp, köyle köylerle bu arazilerin işlenmesine bakılmalıdır.”⁸⁵ yazılarak, 1924 yılı başında İstanbul’da sevk edilecek muhacirler ile ilgili genel durum anlatılmıştır.

81 *Düstur*, 3.T/ 4.C, İstanbul, 1929, s.139.

82 *Hâkimiyet-i Milliye*, 3 Kanun-ı Sani, 1924.

83 *İkdam*, 12 Ağustos 1924.

84 *BOA*, HR. İM, Dosya no: 80, Gömlek no: 8.

85 *Vatan*, 9 Kanun-ı sani 1924.

İskân Komisyonu, 1925 yılının Ocak ayında İstanbul Valisi Süleyman Sami başkanlığında toplanmıştır. Burada, İstanbul'daki muhacirlerin, iskân ve emval-ı metruke meseleleri konuşulmuştur. Bu toplantı sonunda, emval-ı metrukelerdeki kiracıların çıkartılıp, tamire muhtaç olan binaların onarımları yapıldıktan sonra muhacirlerin yerleştirilmesine karar verilmiştir⁸⁶. Böylece, mübadillerin sıkıntı çekerek aciz duruma düşmelerinin önü alınmak istenmiştir.

Türk Devleti, mübadele ile İstanbul' a gelen mübadilleri, iskân ettiği bölgelerde onların iaşeleri sağlayabilmek için, devlet kendi imkân ve vasıtaları ile 1924-1925 yıllarında Kartal, Pendik, Tuzla, Paşa Köy, Büyük Bakkal, Küçük Bakkal, Tepecik, Alemdar köylerine, çift hayvanı, tohumluk, arpa, buğday, pulluk, bel ve zirai aletler, yardımında bulunmuştur.

Küçük Bakkal Köy' e 1924 yılında, 12 kişiye, beheri 1460 kuruştan 12 adet pulluk⁸⁷, 38 kişiye, beheri 1046 kuruştan 3420 kıyye⁸⁸ arpa⁸⁹, buraya yerleştirilen Kalkış muhacirlerine, 30 adet çift hayvanı olarak öküz, 16 adet pulluk, 528 kıyye buğday, 682 kıyye arpa⁹⁰, 1925 yılında 39 kişiye toplam 892 kıyye buğday ve 914 kıyye arpa⁹¹ verilmiştir.

Büyük Bakkal Köy'e yerleştirilen Kalkış muhacirlerine 1924 yılında, her biri 1460 kuruştan 4 kişiye birer adet pulluk⁹², 35 kişiye, 28 adet öküz, 15 adet pulluk, 695 kıyye buğday, 3876 kıyye arpa⁹³, 1925 yılında 11 kişiye, 550 kıyye buğday⁹⁴ ita edilmiştir.

Tepecik Karyesi'ne 1924 yılında, Selanik ve Yanya'dan muhacir olarak gelen 24 kişiye toplamda 5 adet pulluk ve 29 adet bel verilmiştir⁹⁵.

1924 yılında Alemdar Karyesi'ne sevk edilen 14 Sevindik muhacirine, çift hayvanı olarak 14 adet öküz, 10 adet pulluk, 154 kıyye buğday, 1456 kıyye arpa⁹⁶, 1925 yılında ise, 4 Kalkış muhacirine 4 adet pulluk⁹⁷ verilmiştir.

1924 yılında Kalkış'tan, Sultan Çiftliği'ne yerleştirilmiş olan muhacirlere, 10 adet öküz, 5 adet pulluk, 160 kıyye buğday ve 110 kıyye arpa⁹⁸ ita edilmiştir.

Tuzla'ya yerleştirilen Sevindik, Gevgili, Kavala, Sarı Doğan'dan mübadele

86 *Vatan*, 11 Kanun-ı sani 1925.

87 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal, Pendik, Tuzla, Paşa köy, Büyük Bakkal, Küçük Bakkal, Tepecik, Alemdar Köylerinde Muhacirlere Verilen Çift Hayvanı ile Tohumluk Hakkında Defteri*", s.15.

88 Kıyye: okka'dır. Okka ise, günümüz ölçülerinde 1283 grama denk gelmektedir. Bkz: Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s.519, 1118.

89 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.17.

90 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.18.

91 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.11.

92 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.20.

93 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.21.

94 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.10.

95 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.22.

96 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.23.

97 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.24.

98 İBB, Göçmen Arşivi, " *Kartal...*", s.25.

tabi tutulmuş 180 muhacire, 1924 yılında, toplamda 169 adet öküz, 75 adet pulluk, 84 adet bel ve 16220 kıyye arpa⁹⁹ verilmiştir. 1925 yılında ise, 1186 kıyye buğday, 1711 kıyye arpa¹⁰⁰ verilmiştir.

Paşa Karyesi'ne yerleştirilen Kılıkış muhacirlerine 1924 yılında, 65 adet öküz, 20 adet pulluk, 770 kıyye buğday, 8869 kıyye arpa¹⁰¹, 1925 yılında ise, 840 kıyye buğday ve 1050 kıyye arpa¹⁰² verilmiştir.

Kayıtlara diğer yerlerden farklı olarak Kartal kazası olarak geçen Selanik muhacirlerinin yerleştirildiği bu mevkiye 1924 yılında, 6 adet öküz, 12 adet pulluk, 6 adet bel, 85 kıyye buğday, 485 kıyye arpa¹⁰³ verilmiştir. Kartal bölgesine 1924 yılında ita edilen 12 çift hayvanı hakkında, ilginç bilgiler verilmiştir. Hayvanları boz, sarı, açık ve koyu sarı renklerde oldukları, yaşları, ayrıca, bu hayvanların kulaklarında kesikler olup olmadığı hakkında dahi bilgiler verilmiştir¹⁰⁴.

Yanya'dan Pendik Karyesi'ne gelen muhacirlere, 1925 yılında, 10 adet çift hayvanı verilmiştir¹⁰⁵.

İstanbul ili, ahali mübadelesi gereği, Anadolu'daki illerden farklı olarak, etnik farklılığın en çok ortaya çıktığı il olmuştur. 1925-1926 yıllarına ait istatistik cetveli incelendiğinde, bu çeşitlilik göstermektedir. İstanbul Vilayeti'nde, 682.801 Türk, 181.188 Rum, 69.831 Ermeni, 57.532 Musevi, 478 Rum Katoliği, 10, 228 Ermeni Katoliği, 1.302 Protestan, 3.194 Bulgar, 3.512 Latin, 675 Süryani, 574 Keldani, 2 Ulah, 6 Rus-Leh ve 43 Katolik olmak üzere toplam 1.011.165 nüfus vardır.¹⁰⁶

İstanbul ili, Lozan Antlaşması ile belli kurallar çerçevesinde, mübadeleden ayrı tutulmuştur. 30 Ekim 1918 tarihinden sonra yerleşenlerin, mübadelesi esas alınmıştır. Ortodoksların bir kısmı bu sebeple şehri terk etmiştir. Mübadele suretiyle boşalan yerlere, mübadil Müslümanlar yerleştirilmiştir. İstanbul'a iskân edilen bu mübadiller, devlet yardımı ile üretici sınıfa dâhil olmuştur.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti, gelen muhacirlerin yerleştirilmesi ile bunların üretici olması yolunda çalışmalar yaparak, yıllardır eksilerek gerileyen ekonomik durumu bu sayede olabilecek en iyi, en yüksek konuma getirmeyi amaçlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, üretim payını arttığı için dış satım ve dış alım paylarında değişimler olmuştur.

99 İBB, Göçmen Arşivi, "Kartal...", s.26-30.

100 İBB, Göçmen Arşivi, "Kartal...", s.6-7.

101 İBB, Göçmen Arşivi, "Kartal...", s.32-34.

102 İBB, Göçmen Arşivi, "Kartal...", s.8-9.

103 İBB, Göçmen Arşivi, "Kartal...", s.35-36.

104 İBB, Göçmen Arşivi, "Kartal...", s.3.

105 İBB, Göçmen Arşivi, "Kartal...", s.4.

106 *Türkiye Cumhuriyet Devlet Salnamesi*, 1925 - 1926, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1926, s.444.

Tablo: 1¹⁰⁷

1923 -1926 Yillari Arsaindaki İthalat Ve İhracat Payları

Yıl	İthalat (TL)	İhracat (TL)
1923	144. 788.671	84.651.190
1924	195.611.048	158.867.958
1925	242.314.138	193.119.453
1926	234.591.722	187.742.801

Aslında mübadiller, sadece, Osmanlı Devleti'nin münbit Rumeli toprağında yaşayan sıradan bir vatandaş iken, Yunanlıların mezalime başlamasıyla bu vatandaşların kaderini değiştirmiş, kaçmak ya da kalmak süreci arasında bocalarlarken, devletlerarasında yapılan anlaşma ile hakları korunma altına alınmıştır. Türkiye'ye gelenlerin hepsi Türk Devleti'nin garantisi altında, aslında has topraklarında, adları *mübadil* veya *muhacir* olarak, hem anlaşma maddesine hem de devlet kütüğüne kaydedilen kuşaklardır. Rumeli'nde Müslüman olmak, Müslüman Anadolu'da ise Rumeli'nde gelmiş olmak, onların psikolojik travma geçirmeleri ve buldukları yere uyum sağlamakta zorlanmalarına sebep olmuştur. Mübadelen sonra yeni toprağa, farklı kültüre ve özellikle sisteme uyum sağlamak, mübadillerin ve Anadolu yerlisinin birbirine alışma sürecinde kilit noktalar olmuştur.

Gelen mübadiller için Türk hükümeti, kurduğu kurumla ile günün imkanlarının çok üstünde çalışmalar sağlamıştır. Yardımı sağlayan her bir kurumun kendi içinde yürüttüğü çalışmalar sonucunda hem mübadiller kendileri için yeni hayatlar kurma imkanı kazanmış oldular hem de Türk hükümeti milli birlik ve milli ekonomisini dinamikleştirecek olan kitleyi bir düzen içine sokmuştur. Bu sayede amaçlanan kalkınma politikaları çerçevesinde yapılan yardımlar, hem muhacirleri hem de hükümeti karşılıklı olarak memnun etmiştir.

Hem Yunanistan hem de Türkiye hem sosyal hem de ekonomik açıdan devlet olarak etkilenmiş ise de, insanlar en çok psikolojik olarak etkilenmişlerdir. Gerek devlet gerekse komşu olarak geldikleri soydaşlarının yardımları ile ayağa kalkan mübadiller, ilerleyen zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin genç ve dinamik kadrosunu te'min etmişler ve ülkenin ekonomik kalkınmasında büyük rol oynamışlardır.

107 Mihri Belli, a.g.e., s.97-98.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

I.I. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Osmanlı Arşivi

Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, 5. ŞB

Dâhiliye Nezareti, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı

İrade Defteri, Meclis-i Mahsus Kalemi

I.II. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bakanlar Kurulu Kararları

Muamelat Genel Müdürlüğü

Toprak İskân Genel Müdürlüğü

I.III. İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, Yol Bakım Onarım Müdürlüğü, Göçmen Arşivi

Kartal, Pendik, Tuzla, Paşa köy, Büyük Bakkal, Küçük Bakkal, Tepecik, Alemdar Köylerinde Muhacirlere Verilen Çift Hayvanı ile Tohumluk Hakkında Defter

II. Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi, 1339, Kanun-i evvel, Sene: I, No: IV.

Bab-ı Ali Hariciye Nezareti, Devlet-i Aliye-i Osmaniye – Bulgaristan İstanbul Muahedenamesi: Traite de Constantinople: 29 Eylül 1913, Matbaa-ı Osmaniye, İstanbul 1330.

Düstur, III/ V, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul, 1931.

İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

TBMM Kavanin Mecmuası, XIII, Devre:4, İçtima: 3, TBMM Matbaası, Ankara, 1934.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1925-1926, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1927.

III. Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Vatan

IV. Dergiler

Hilal-ı Ahmer Mecmuası

V. Kaynak Eserler

AGHATABAY, Cahide Zengin, *Mübadele'nin Mazlum Misafirleri – Mübadele ve Kamuoyu (1923 – 1930)*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2007.

Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, I, Çev. Ahmet Hezarfen, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, TTK, Ankara, 1997.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Nutuk **III**, Vesikalar, 2007, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007

BARAN, Tülay Âlim, *Bir Kentin Yeniden Yapılanması (İzmir 1923 – 1938)*, Arma Yayınları, İstanbul, 2003.

BELLİ, Mihri, *Türkiye- Yunanistan Nüfus Mübadelesi*, Çev. Müfide Pekin, Belge Yayınları, İstanbul, 2004.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Trakya'da Milli Mücadele''*, II, TTK, Ankara, 1956.

BİRSEL, M. Cemil, *Lozan*, II, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.

BOZKURT, Deniz, *Karşılaştırmalı Lozan ve Sevri Barış Antlaşmaları*, Umay Kültür Sanat Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

BUDAK, Ömer, *Sevri Paylaşımı*, Bilge Yayınevi, Ankara, 2002.

Canlı Tarihler, *Galip Kemalî Söylemezoğlu: Atina Sefareti(1913- 1916)*,V, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946.

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara Üni. Hukuk Fak. Yayınları, İstanbul, 1953.

- ESKİ, Mustafa, *Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati*, Atatürk Araş. Merkezi Yay. , Ankara, 1999.
- KUZUCU, Lütfi, *Krişçe'den Yeşilburç'a Mübadil Yaşamlar*, Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul, 2008.
- MERAY, Seha, *Lozan Barış Konferansı*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram: Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- SARISIR, Serdar, *Demografik Oyun Sürgün*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'ni Siyasal Antlaşmaları*, I, T.T.K, Ankara, 1983.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Lozan Telgrafları*, I, TTK, Ankara, 1990.
- TESAL, Reşat Dürri, *Selanik'ten İstanbul'a: Bir Ömrün Hikayesi*, İletişim Yay., İstanbul, 1998.

VI. Makaleler

- ÇELEBİ, Ercan, "Cumhuriyet Döneminde Bir İktidar Muhalefet Çatışmasına Bir Örnek: Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin Kaldırılmasına Dair Tartışmalar ve Vekâletin Kaldırılması", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 2006.
- EMGİLİ, Fahriye, " Cumhuriyet Döneminde Balkanlar'dan Türkiye'ye Yönelik Göçler ve Bu Göçlerin Toplumsal, Ekonomik ve Siyasi Yönden Etkileri", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri*, C. 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006.
- ERDAL, İbrahim, " Türk - Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV, Sayı: 40, Ankara, 2006.
- HIRSCHON, Renée, "Ege Bölgesi'ndeki Ayrışan Halklar", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk- Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, Reéne Hirschon (der.), Çev. Müfide Pekin (vd)., Bilgi Üni. Yayınları, 2005, İstanbul.
- SARIKOYUNCU, Ali, "Bilecik ve Çevresinde Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, 1994.